

УДК 343.2

Н. Ю. Цвіркун, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

О. О. Авдєєв, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ «ЗЛОЧИНИ НА ГРУНТІ НЕНАВИСТІ»

Принцип рівності прав вважається основоположним принципом демократичної держави, та як правило, закріплений конституцією держави. Відповідно до ст. 21 Конституції України, «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи є невідчужуваними і непорушними». Як зазначається також у ст. 24 Основного Закону, «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [1].

Злочини на ґрунті ненависті заперечують людську гідність, індивідуальність жертви і посягають на принцип, відповідно до якого законом гарантується кожному право на рівний захист. Злочини на ґрунті ненависті є екстремальною формою упередженого ставлення, оскільки жертва зазнає нападу через свою приналежність до певної групи. Мотиви упередження означають упереджене ставлення правопорушника до жертви через специфічну ознаку, яка уособлює глибоку та фундаментальну частину спільної ідентичності певної групи (расу, етнічну приналежність, національність, мову, релігію, сексуальну орієнтацію, стать, тощо). Отже, злочин на ґрунті ненависті складається з двох окремих елементів, а саме: діяння, що містить склад злочину, передбаченого чинним кримінальним законодавством та упередженого ставлення, яким керується суб'єкт при скоєнні злочину.

Тим самим злочинець прагне принизити честь і гідність певної нації, раси або конфесії, продемонструвати свою перевагу або неповноцінність

іншої особи. Зміст аналізованого мотиву може полягати також у прагненні спровокувати расову, національну чи релігійну ворожнечу, тобто викликати загострення міжнаціональних відносин, масові заворушення тощо. Це можуть бути й помста потерпілому за незгоду підтримати расову, національну, релігійну, гендерну дискримінацію чи гомофобію тощо [2].

Кримінальним кодексом України у ст. 161 встановлено відповідальність за вчинення порушення рівноправності громадян, а саме: умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Але, на жаль, вказану статтю фахівці, з певною долею іронії, називають «статтею-привидом», оскільки у КК України вона є, але її практичне застосування є рідкісним явищем. Видається, що ст. 161 КК України, в силу своєї розмитої диспозиції та специфіки застосування, просто не може забезпечити абсолютний захист рівноправності громадян. Але це навряд чи виправдовує інколи пасивну позицію правоохоронної системи, яка не використовує інші можливі важелі впливу на ситуацію – наприклад, ст. 67 КК України, яка кваліфікує вчинення злочину на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі або розбрату, як обставину, що обтяжує покарання.

Застосування вимог ст. 67 КК України при очевидності мотивів ворожнечі, дає можливість слідчому додатково кваліфікувати будь-яке злочинне діяння, передбачене КК України – від хуліганства й нанесення тілесних ушкоджень до знищення майна, осквернення релігійних святинь чи наруги над могилою. Однак в правозастосовчій систему така практика не поширена, що, з одного боку пом'якшує покарання для злочинця, з іншого – зменшує статистичні дані щодо реальної кількості злочинів на ґрунті

ненависті. Внесення змін до ряду статей КК України в частині встановлення «мотиву ненависті» в якості кваліфікуючої ознаки (ст.ст. 115, 121, 122, 126, 127, 129, 300) не змінило ситуацію на краще. Проте, як показують дослідження, постраждалі від злочинів на ґрунті ненависті відчувають більше негативних емоцій, ніж жертви інших злочинів. Бездіяльність або реакція, що принижує гідність жертви злочину на ґрунті ненависті, може завдати ще більшої шкоди вже травмованій людині. Така вторинна віктимізація може мати місце, зокрема, коли представники суспільства (правоохоронці, працівники соціальних служб, лікарі чи судді) заперечують або применшують серйозність скоєного злочину.

Згідно з ч. 1 ст. 1 Міжнародної Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 року, расова дискримінація означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, оснований на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, використання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-якій іншій галузі суспільного життя [3].

Водночас, національним кримінальним законодавством не закріплюється визначення таких понять як «нетерпимість» «расизм», «націоналізм», проте їх зміст розкривається в міжнародних нормативно-правових актах. Зокрема, в ст. 1 Декларації принципів толерантності, яка була прийнята та проголошена Генеральною конференцією ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 року, зазначено, що терпимість означає повагу, сприйняття і правильне розуміння різномайття культур світу, форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совісті й переконань. Терпимість – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру. А в п. 24 цього міжнародного нормативно-правового документа наголошується, що нетерпимість може приймати форму

маргіналізації найменш соціально захищених груп, яких виключають із суспільного й політичного життя, а також насильства й дискримінації щодо них [4].

У преамбулі до Декларації принципів толерантності зазначено, що її прийняття обумовлене актами нетерпимості, насильства, тероризму, ксенофобії, агресивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації й дискримінації національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, біженців, працівників мігрантів, іммігрантів і найменш соціально захищених груп у суспільстві, а також актами насильства й залякування окремих осіб, які реалізують своє право на свободу думки й переконань, що становить собою загрозу справі зміцнення миру й демократії на національному й міжнародному рівнях і перешкоду на шляху розвитку.

Прояви нетерпимості до людей, які відрізняються за кольором шкіри, формою очей, національністю, уподобаннями, релігійними переконаннями тощо в сучасному суспільстві характеризуються доволі емким терміном «ксенофобія». Слово ксенофобія походить від грецького «xenos» – чужий, сторонній і «phobos» – страх. Під визначенням ксенофобія розуміється прояв нав'язливого страху, ворожості стосовно чужинців чи чужоземного, нетерпимості та неприязні до представників іншої нації, віросповідання, культури, національності, іноземців чи представників інших регіонів, а також до чогось незнайомого, незвичного, чужого. Найбільш серйозним і розповсюдженим проявом ксенофобії вважається расизм [5, с. 7].

Расизм (від лат. *race* – порода) – ідеологія, політика й суспільна практика поділу людей і людських спільнот за їх походженням, кольором шкіри, іншими біологічними ознаками на вищі й нижчі раси, упереджене, вороже ставлення до останніх, обмеження й позбавлення їх прав тощо [6, с. 238]. Відповідно ч.1 ст. 2 Декларації про раси та расові забобони, яка була прийнята й проголошена Генеральною конференцією ЮНЕСКО 27 листопада 1978 року, будь-яка теорія, яка приписує зверхність або неповноцінність окремим расовим, етнічним групам і яка давала б право

одним людям панувати над іншими чи нехтувати ними, нібито нижчими щодо них, або така, що обґрунтовує судження про оцінку за расовими відмінностями, науково є безпідставною і суперечить моральним та етичним принципам людяності [7].

Важливо розуміти, що раса є соціальним феноменом, і міжнародна спільнота відхилила всі доктрини расового домінування та теорії, які намагаються визначити існування особливих людських рас. Терміни, пов'язані з етнічною приналежністю, національним походженням або національністю, можуть перетинатися з ширшим поняттям «раси».

Етнічна група - це група, яка характеризується низкою спільних ознак, а саме: окрема релігія, культура, географічне походження, історія та мова. Національна група може мати два значення. У більш вузькому сенсі національна група означає правову концепцію, пов'язану із громадянством, або національність, що відображає юридичний зв'язок між державою та людиною, та не обов'язково вказує на етнічне походження. Це поняття може мати й ширше значення, пов'язане з національним походженням, що означає культурну приналежність до національної групи, яка може бути пов'язана з іншою країною, ніж та, громадянство якої має особа.

Незважаючи на те, що в національному законодавстві частіше згадуються такі мотиви як расова та національна нетерпимість, ці терміни можуть також включати в себе поняття ксенофобії. Ксенофобія загалом означає ворожість по відношенню до іноземців. Особи, чії дії мають ксенофобські мотиви, своїми мішенями можуть обирати широке коло груп, наприклад, тих, хто, на думку нападника, ставить під згрозу цілісність або колективну національну ідентичність його країни. Тому, вони можуть обирати жертвою расові, етнічні або релігійні меншини, а також осіб, які підтримують такі меншини. Крім наявності мотивів упередження, ксенофобські злочини можуть мати політичне підґрунтя. У разі скоєння таких злочинів у рамках ширшої моделі терору або в більших масштабах, вони можуть переслідуватися за антитерористичним законодавством. Так,

наприклад, 22 липня 2011 року Андрес Брейвік влаштував вибух в Урядовому кварталі Осло, в результаті якого загинуло вісім осіб, після чого вирушив у молодіжний табір Трудової партії, де відкрив вогонь по молодих учасниках табору, вбивши 69 осіб. Він заявив, що його мотивом було врятувати Норвегію та Західну Європу від ісламізації. Його жертвами стали особи, що мали різне віросповідання, а сам Брейвік вважав всіх, хто підтримував ліберальну політику, виправданими жертвами. У серпні 2012 року він був визнаний винним у вчиненні терористичного акту. І, хоча злочини на ґрунті ненависті та тероризм можуть перетинатися, терористичні акти зазвичай спрямовані на здійснення тиску на уряд та досягнення політичних цілей, у той час як у більшості злочинів на ґрунті ненависті такі мотиви відсутні.

Націоналізм (від лат. nation – плем'я, народ) – це ідеологія, політика і практика, в підґрунті яких лежить утвердження належного місця певного народу серед інших націй, його національних інтересів та національних культурних цінностей. Він може перетворюватися із соціально позитивного явища на свою протилежність, пов'язану з неповагою до прав та інтересів інших народів, протиставленням своєї нації іншій, розпалюванням національної ворожнечі, зокрема в таких крайніх формах, як націонал-соціалізм, фашизм, шовінізм, антисемітизм. Супроводжуваний ідеями зверхності та національної винятковості, націоналізм нерідко виступає джерелом гострих внутрішніх суперечностей і міждержавних конфліктів [8, с. 82].

Необхідно також враховувати, що відмінності у віросповідання призводять до соціальної напруги між населенням на етнонаціональному, клановому чи релігійному ґрунті [2]. Україна не є виключенням, оскільки являється багатонаціональною країною: за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року постійно в Україні мешкають 168 тисяч громадян інших країн. Налічувалося близько 83 тисяч осіб без громадянства і 40 тисяч представників етнічних спільнот імміграційного походження, що прибули з

країн далекого зарубіжжя та не зазначили свого громадянства. Зрозуміло, що наведені дані не відображають реального масштабу міграції. Крім цього, сьогодні в Україні навчаються понад 48 тисяч іноземних студентів, більшість з яких живуть у великих містах, таких як Київ, Одеса та Харків. З них найбільше студентів з Китаю (близько 6 тисяч), із Туркменістану (5 тисяч), з Росії (3,5 тисячі) та з Індії (3 тисячі). У цілому в Україні навчаються студенти із 134 країн світу, зокрема з усіх 54 країн в Африці [9, с. 12].

Щодо свободи релігії та переконання, то цей принцип гарантується низкою міжнародних та регіональних документів. Законодавство в сфері боротьби зі злочинами на ґрунті ненависті повинно захищати представників всіх релігій, а також тих, хто не сповідує жодних релігій. Так, в Україні протягом останніх років залишається значною кількістю випадків насильства та вандалізму на релігійному, етнічному та расовому ґрунті. За даними дослідження «Права людини в Україні, рівень ксенофобії, ставлення до різних соціальних груп та регіональна толерантність», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) в рамках співробітництва з Інститутом прав людини і запобігання екстремізму та ксенофобії (ІПЛЕКС) у лютому 2011 року, рівень ксенофобії з 1994 до 2011 року суттєво зріс. Найвищий рівень ксенофобії українці виявляють до індусів, кавказців, азіатів, африканців, арабів і ромів. Потім приблизно на одному і тому ж рівні німці, кримські татари, французи, американці, канадці, румуни. Далі з деяким відривом йдуть поляки і євреї [11, с. 33].

Викликає занепокоєння існування молодіжного неформального руху скінхедів (від англ. skinhead – шкіряна голова, оголеноголовий), який започаткований в Україні за часів перебудови. Так, зазвичай насильницькі злочини вчинюються організованими групами молодих людей, які за ідеологією відносять себе до скінхедів та неофашистів і спрямовані, перш за все, проти іноземних студентів, шукачів притулку, біженців та іммігрантів, бізнесменів, дипломатів, а також проти членів їх сімей. Тому ознаками злочинів, що вчиняються з мотивів расової, національної чи релігійної

нетерпимості можуть бути конфлікти між особами слов'янської зовнішності з особами, які за своїми антропологічними ознаками зовнішності не належать до слов'янської національності та відрізняються за зовнішністю від більшості населення України.

Стать, вік, психічні або фізичні вади, сексуальна орієнтація – це ознаки, які часто зазнають упереджене ставлення правопорушника до жертви через специфічну ознаку. На законодавчому рівні не прописана така захисна ознака, як сексуальна орієнтація, проте, статистичні дані демонструють, що злочини на ґрунті ненависті проти лесбіянок, геїв, бісексуалів і трансгендерних людей є серйозною проблемою. Якщо злочин був скоєний, наприклад, з гомофобних чи трансфобних мотивів, чинне українське законодавство не передбачає за нього суворіше покарання, і таким чином, не визнає його як «злочин ненависті».

Шкода, заподіяна у зв'язку зі скоєнням злочину на ґрунті ненависті, може бути значно більшою порівняно зі шкодою від злочинів, не викликаних упередженим ставленням, особливо для окремої людини, її найближчого оточення та суспільства в цілому. Серйозніші наслідки є однією з ключових причин, чому злочини на ґрунті ненависті мають розглядатися окремо від схожих злочинів, які не були викликані упередженням.

Злочини на ґрунті ненависті часто залишають у жертви страх наступних нападів та ще більшого насильства. Цей страх викликаний відмовою сприймати особистість жертви, яка неявно присутня в злочинах на ґрунті ненависті. Крім цього, злочини на ґрунті ненависті посилають сигнал, що жертва не признається частиною суспільства, в якому живе. Таким чином, постраждалі можуть відчувати надзвичайну ізольованість, а також більший та триваліший страх порівняно з жертвами інших злочинів.

Злочини на ґрунті ненависті мають такий самий руйнівний вплив на сім'ю та друзів жертви, а також тих, хто поділяє із нею ознаки, що стали приводом для упередженого ставлення та ненависті, викликавши напад. Інші члени групи, проти якої спрямовано злочин на ґрунті ненависті, можуть не

лише переживати через загрозу майбутніх нападів, а й зазнати такого самого психологічного впливу, як і сама жертва. Ці наслідки посилюються, якщо жертви належать до групи, яка зазнавала дискримінації або була предметом упередженого ставлення протягом кількох поколінь [13].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України . – 1996. – № 30. – ст. 141.
2. Дорош Л.В. Мотив расової, національної чи релігійної нетерпимості як кваліфікуюча ознака злочинів проти життя і здоров'я особи / Л.В. Дорош // Проблеми законності: Академ. збірн. наук пр. / Відп. ред. В.Я. Таціц: Х.: Нац. ун-т «ЮАУ», 2011. – Вип. 114. – 257 с. – 163-173
3. Міжнародна конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінацію (від 21.12.1965 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105
4. Декларация принципів толерантності (16.11.1995) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503
5. Розслідування злочинів, вчинених на ґрунті нетерпимості. Навчально-практичний посібник / колектив авторів. Київ, 2012. – 167 с. – С. 7
6. Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Укр.енцикл, 1998. – Т.5:П-С. – 2003. – 736 с.
7. Декларация о расе и расовых предрассудках от 27.11.1978 г. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_906
8. Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Відп. ред. Ю. С.

Шемшученко. – К. : Укр.енцикл, 1998. – Т.4 :Н-П. – 720 с.

9. Методичні рекомендації з протидії проявам нетерпимості (кснофобії) для прокурорів та слідчих прокуратури, представників силових структур, неурядових організацій / за заг. ред. Ю.А. Тищенко. – Укр. незалеж. центр політ. дослідж., Інформ.-дослідн. центр «Інтеграція та розвиток», – К.; Сімферополь : [Агентство «Україна»], 2011. – 48 с.
10. Ратинов А. Р., Кроз М. В., Ратинова Н. А. Ответственность за разжигание вражды и ненависти. Психолого-правовая характеристика. – М.: Юрлитинформ, 2005. – 256
11. Расизм і кснофобія в Україні: реальність та вигадки. / Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2009 р. – 192 с.
12. Тараненко В. О. Скінхеди – суб'єкти злочинів проти життя та здоров'я / В. О. Тараненко / Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи : Матер. наук.-практ. конф. Харків, 22-23 квітня 2004 р. / голов. ред. Сташис В. В. – К. – Х.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 154-156
13. Злочини на ґрунті ненависті: попередження та реагування / Електронний ресурс: www.osce.org/uk/node/180336?download